

ȘTIINȚE AUXILIARE ALE ISTORIEI

Noi date privitoare la viața și activitatea caligrafului și miniaturistului Radu Sârbul

PAVEL MIRCEA FLOREA

Cu ocazia elaborării unui studiu dedicat filogeniei motivelor decorative din miniaturistica epocii lui Matei Basarab, am avut prilejul de a întâlni operele unuia dintre cei mai interesanți caligrafi și miniaturişti ai perioadei. Atras de personalitatea acestuia și intrigat de varietatea și calitatea lucrărilor sale, am lărgit sfera cercetărilor constatând, nu fără surprindere, parcimonia datelor privitoare la cel care semna „grămăticul Radu Sârbul“.

Până în prezent, singurul manuscris ornat, cunoscut și bine studiat al acestui miniaturist, era cel păstrat în colecțiile Bibliotecii Academiei Române sub cota manuscris slav nr. 651¹, la care se mai poate adăuga un hrisov cu frontispiciu decorat cu o miniatură ce reprezintă Sfânta Treime în varianta „Filoxeniei lui Avraam“, ce se păstrează în arhiva mănăstirii Ivirion de la Athos², aproape scăpat atenției specialiștilor. Tot lui îi este atribuită paternitatea unui manuscris, păstrat până în primăvara anului 1941 în fondurile Bibliotecii Naționale din Belgrad³ și distrus în timpul incendiului izbucnit aici ca urmare a bombardamentului aviației germane asupra capitalei iugoslave.

La piesele menționate mai sus, am avut plăcerea să adăugăm, în urma cercetărilor întreprinse, încă un manuscris și un document care poartă semnătura lui Radu Sârbul și un manuscris ce-i poate fi atribuit cu mare probabilitate.

Primul, în ordinea cronologică a realizării este un document emis în cancelaria domnitorului Matei Basarab, scris la Târgoviște, la data de 21 mai 1615 (7159)⁴, prin care sunt întărite o serie de proprietăți mănăstirii Dealu. În mod surprinzător, deși documentul este bine cunoscut specialiștilor în domeniu, descris și publicat de mai multe ori⁵, nimeni nu a remarcat în finalul documentului semnătura în clar a caligrafului „și am scris eu Radu Sârbul, fiind pe lângă marele dvornic“.

¹ C. I. Karadja, *Notiță despre unele miniaturi înfățișând pe Matei Basarab și pe doamna Elena*, în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice“, XIX (1926), fasc. 48, p. 54; N. Iorga, *Portretele doamnelor române*, București, 1937, ng. 33; Corina Nicolescu, *Miniatura și ornamentul cărții manuscrise din țările române. Sec. XIV–XVIII. Catalog*, București, 1964, nr.61; Mara Harisiadis, *Илуминације служавника Радула Србина*, în «Зборник Народног Музеја», Belgrad, tom IV (1964), p. 359–375; V. Karanovici, *Рукописни служавник Радула Србина*, în «Зборник Народног Музеја», Belgrad, tom IV (1964), p. 376–386; G. Popescu-Vâlcea, *Miniatura românească*, București, 1982, p. 109 și pl. 134, 135; Gheorghe Buluță, *Sultana Craia, Manuscrise miniaturate și ornate din epoca lui Matei Basarab*, București, 1984, p. 59–60.

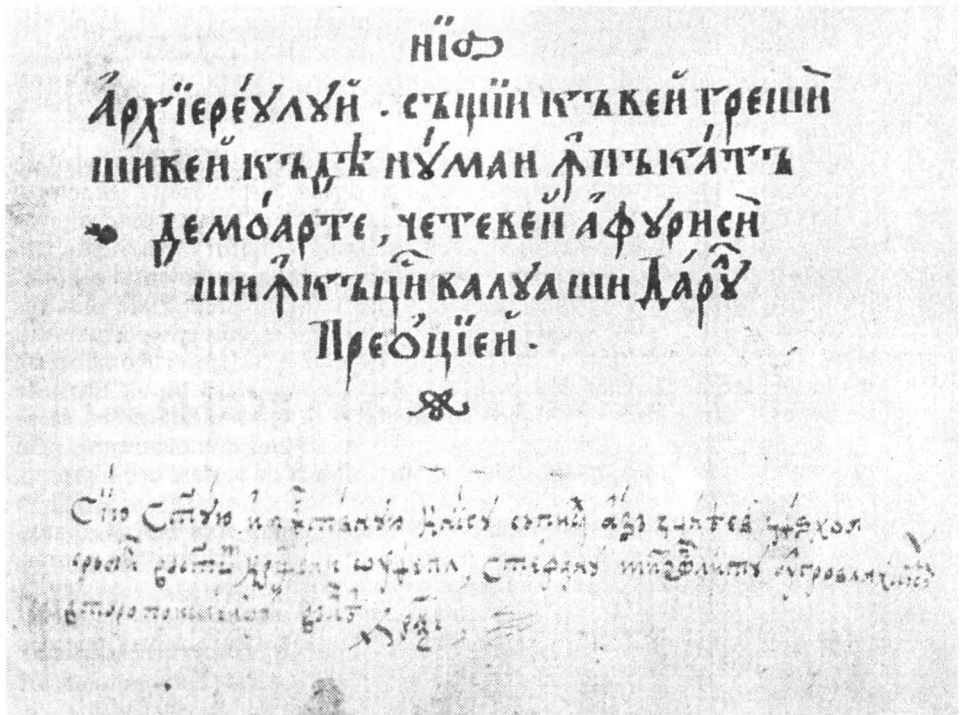
² Grigore Nandriș, *Documente românești în limba slavă, din Mănăstirile Muntelui Athos, 1372–1658. Publicate de... după fotografiile și notele lui Gabriel Millet*, București, 1937, p. 190–217, doc. 37, și a scris Radu Sârbul în cetatea de scaun Târgoviște...“, p. 216; Gheorghe Buluță, *Sultana Craia, op. cit.*, p. 72.

³ Identificare făcută de Cirovici apud M. Harisiadis, *op. cit.*, p. 372.

⁴ Arhivele Naționale Storice Centrale, Mănăstirea Dealu, II/1; datat 1652 după Preda Brâncoveanu mare vornic; N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova*, București, 1971, sub voce.

⁵ Veronica Vasilescu, *Ornamenta și miniaturile documentelor în Țara Românească până la Constantin Brâncoveanu*, în „Revista Arhivelor“ (serie nouă), XI (1968), nr. 2, p. 260, fig. 9; Traian Ionescu-Nișcov, *Maria Soveja. Acte de cancelarie domnească. Ornamente și miniaturi*, București, 1974, pl. X și XI; G. Popescu-Vâlcea, *Miniatura românească*, București, 1982, p. 118 și pl. 129, 130; *Mărturii ale trecutului. Album de documente*, București, 1983, p. 100; Gheorghe Buluță, *Sultana Craia, Manuscrise miniaturate și ornate din epoca lui Matei Basarab*, București, 1984, p. 72–73.

Cea de-a doua lucrare pe care am reușit să o atribui cu certitudine mâinilor lui Radu Sârbul este o „Rânduială a târnosaniei“⁶, păstrată în colecțiile Muzeului Național de Artă, sub cota ms. 22, lucrare pusă până în prezent pe seama unui autor necunoscut sau unui misterios copist „Zaițev“⁷.

Colofonul criptat al manuscrisului aflat în colecțiile Muzeului Național de Artă (ms. 22)

Corina Nicolescu remarcase asemănările stilistice dintre manuscrisul slav B.A.R. 651 și manuscrisul aflat în colecțiile Muzeului Național de Artă, dar nu a reușit să aducă dovezi concrete în acest sens⁸. Abia prin descifrarea porțiunilor criptate din colofonul „Rânduieiili“ a fost probată cu certitudine persoana care a copiat și decorat manuscrisul. Pentru o mai bună edificare redăm colofonul așa cum apare el pe f. 142 a manuscrisului: „Сію свѣтую и Божественую кнѣгу съписах азъ зинѣв цѣсхоб сръбин въ свѣтом крѣсени ѡѡѡепл Стефану митрополиту оуггровлахискому второ при...у(?) въ лѣт ѡРЗЕ“ și codul de descifrare a celor două cuvinte criptate, care se bazează pe înlocuirea slovo-cifrelor cu cele care completează valoarea lor până la 10, 100 sau 1000, conform tabelului de mai jos:

авгдесзие
еизсндтвa

їклмнзопч
чпоземлкї

рстуфхѡи
цѡѡхфутср

⁶ De amintit că mitropolitul Ștefan tipărește în limba română o „Rânduială a târnosaniei“, la Târgoviște, în 1652.

⁷ Elena Lința, Lucia Djamo-Diaconiță, Olga Stoicovici, *Catalogul manuscriselor slavo-române din București*, București, 1981, p. 79–81, care redau textul lăsând pasajele criptate nedescifrate, pasaje care sunt citite „Zaițev“ de Gheorghe Buluță, Sultana Craia, *op. cit.*, p. 27, 64; G. Popescu-Vâlcea, *op. cit.*, p. 113.

⁸ M. Harisiadis, *op. cit.*, p. 373.

În urma înlocuirilor de rigoare „*ѡѡѣл*” devine „грешни Радул”, iar *ѡѡѣл* – „Станко”. Din acest moment traducerea devine firească și sensul limpede: „Această sfântă și dumnezeiască carte am scris-o eu păcătosul Radul Sârbul, în sfântul botez Stanco, pentru Ștefan, mitropolitul Ungrovlahiei, a doua oară înscăunat, în anul 7165 (1657)”.

Justețea decriptării este confirmată de comparația cu pasajele de pe fila 138–138v. din manuscrisul slav 651 de la B.A.R. unde: „азъ граматик Радулъ Сръбинъ бѣ стом крѣпени ѡѡѣлъ = Станко...” și „...изписах азъ имитъ грешнаго писателя Радула иб ѡлче пѣбшнев ѡѡѣилъ = въ стоиѣ крѣпени Станко”⁹.

De altfel, elemente de natură grafologică, dar mai ales cele stilistice, vizibile în concepția artistică și realizarea miniaturilor, confirmă cu prisosință caracterul unitar al manuscriselor mai sus-menționate, subliniind, o dată în plus, paternitatea unui singur autor. Aceleași trăsături se regăsesc și la miniatura hrisovului din fondurile Arhivelor Naționale și pot fi presupuse a exista la documentul athonit.

Spre deosebire de somptuoasele manuscrise miniate prezentate mai sus (manuscrisul slav 651 de la B.A.R. și manuscrisul 22 din colecțiile Muzeului Național de Artă) am depistat în colecțiile Bibliotecii Academiei Române un manuscris incomparabil mai modest, merit probabil să satisfacă un alt nivel de comandă, lipsit de miniaturi și chiar de ornamente, scris cu o vădită grabă ce se apropie de neglijență. Doar inscripția de la finele volumului demonstrează, prin acuratețe, posibilitățile reale ale copistului, iar succesiunea de variate criptograme, nu numai în conținut, dar și ca tehnică de cifrare, denotă o largă practică în domeniu. Este vorba de un Minei al lunii martie, păstrat sub cota B.A.R. manuscrisul slav 265 care, pe fila 163v., după mulțumirile adresate divinității și urări către posesor și scriitor, conține următorul pasaj: „писа маисторъ ннавмлррраррнньбддъ”¹⁰. Iațimirski, primul editor al manuscrisului, a sesizat criptograma și a oferit lectura „Radata Sârbul”¹¹ în locul căreia propunem o descifrare după următoarea cheie:

н	н	а	в	в	м	л	р	р	р	а	р	р	н	н	ь	б	д	д	ь													
50	+	50			2	+	2			40	+	30			100	+	100	+	100	+	уна		100	+	100	50	+	50		4	+	4
100					4					70					400					200			100			100					8	
р		а		д						о					у					с			р			ь	б		и		ь	

Trebuie precizat că pe aceeași filă mai apar și alte criptograme, din care în una scrisă în dublu sens de la stânga la dreapta criptat și de la dreapta la stânga „în clar” se poate citi „Stanciu” sau „Stanco”. Din păcate, grupul central de litero nu a căpătat o lectură sigură. În lipsa unor elemente certe, identificarea autorului acestui manuscris cu grămaticul Radu Sârbul, „cel care în sfântul botez se numea Stanco”, este lipsită de argumente de necombătut, dar poate fi admisă ca ipoteză.

Înainte de a încheia succintul repertoriu al lucrărilor lui Radu Sârbul, dorim să semnalăm încă un posibil manuscris datorat aceleiași mâini. Este vorba despre două foi cu miniaturi aflate în colecțiile Bibliotecii Academiei din Belgrad sub cota Ms115/8 care înfățișează familia lui Preda Brâncoveanu vel vornic. Gheorghe Buluță, prezentând aceste foi, le atribuie, pe bună dreptate, lui Radu Sârbul și le datează 1653–1654, socotind că ar proveni din manuscrisul slav 651 de la B.A.R.¹²

⁹ V. Karanovici, *op. cit.*, p. 380; Gheorghe Buluță, Sultana Craia, *op. cit.*, p. 59–60.

¹⁰ P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R.*, București, 1959, nr. 265, p. 360.

¹¹ I. A. Iacimirski, *Slavianskija i russkija rukopisi rumynskih bibliotek*, St. Petersburg, 1905, p. 406.

¹² Gheorghe Buluță, Sultana Craia, *op. cit.*, p. 60–61.

pe considerentul că personajele reprezentate în cele două miniaturi corespund întocmai cu comanditarii Liturghierului (Preda vel vornic «Brâncoveanu», Păuna vorniceasa, Papa Postelnic, jupânița Stanca și copiii Răducan, nepot de fiică al lui Preda Brâncoveanu, Matei și Barbu, fiii lui Papa). A fost scăpat din vedere faptul că filele Liturghierului au dimensiunile 28 × 19 cm, iar cele de la Belgrad doar 21 × 12,5, că miniaturile Liturghierului acoperă aproape întreaga pagină și deci este puțin probabil să fi fost tăiate pe margini, ceea ce ar sugera proveniența lor dintr-un alt manuscris, cu un alt format, executat la cererea acelorași comanditari în perioada mai 1652–februarie 1655. Acest lucru este perfect posibil deoarece Radu fusese luat pe lângă marele dvornic încă din 1652, fiind adus ulterior de acesta la mănăstirea Brâncoveni pentru a putea lucra în liniște, așa cum mărturisește el însuși în amplul colofon al manuscrisului de la B.A.R.¹³. Confirmarea deplină nu poate veni decât în urma unui studiu filigranologic amănunțit al celor două manuscrise.

Cu caracter de ipoteză semnalăm nomocanonul care se afla în Biblioteca Patriarhiei din Karlovitz cu o cotă necunoscută, al cărui colofon avea următorul conținut:

„Станко писа въ лето $\overline{\text{X}}\overline{\text{P}}\overline{\text{H}}\overline{\text{B}}$ Бѣ же по плты Рождество Господа и Бога и Спаса нашего $\overline{\text{A}}\overline{\text{X}}\overline{\text{M}}\overline{\text{B}}$; кроуг лун $\overline{\text{I}}$, а слнцу $\overline{\text{B}}\overline{\text{I}}$, ѿем $\overline{\text{A}}$, злат числа $\overline{\text{A}}\overline{\text{I}}$, епах лѣт $\overline{\text{A}}$, фас закона ап. $\overline{\text{E}}\overline{\text{I}}$, Конец приет мѣсеца ноемврія $\overline{\text{Z}}$ дн. Граматик Станко писа“ („*Stanco a scris* în anul 7152, iar de la Întruparea Domnului și Dumnezeuului și Mântuitorului nostru în anul 1642 (!) crugul lunii 8, iar al soarelui 12, temelia 1, numărul de aur 11, epacta anilor 1... legii ap-riile 15. A luat sfârșit în luna lui noiembrie 7 zile. Grămăticul Stanco a scris.“) Textul subliniat este scris în criptogramă¹⁴. Manuscrisul, menționat și de R. Constantinescu¹⁵, pare să fie o lucrare de tinerețe a lui Radu Sârbul, după cum ar sugera identitatea de nume (menționarea cognomenului etnic fiind lipsită de sens între conaționali) și predilecția pentru criptografie.

Dacă acest Nomocanon a fost într-adevăr copiat de Radu Sârbul, avem dovada că în momentul în care acesta își desfășura activitatea de grămătic în cancelaria domnitorului Matei Basarab (1649–1651), pregătirea sa profesională era încheiată, după ce inclusese un stagiu mai mult sau mai puțin îndelungat în scriptoriul de manuscrise al mănăstirii Dealu. Ucenicia lui Radu între zidurile ctitoriei domnești de la porțile Târgoviștei, ce a vizat în mod deosebit pregătirea și formarea sa sub raport artistic, este dovedită cu claritate de stilul miniaturilor sale, ce poartă pecetea tradiției împământenite aici de unul dintre cei mai prolifici caligrafi ai Balcanilor de la începutul veacului al XVII-lea, mitropolitul Matei al Mirelor, ce a egumenit la mănăstirea Dealu vreme de mai bine de trei decenii, punând bazele unei adevărate școli de copişti și miniaturişti¹⁶. Că formarea sa din

¹³ Vezi supra nota 9.

¹⁴ Ljub. Stojanovici, *Stari srpski zapisi i natpisi. Zbornik na istoriju, jezici kijavnost naroda, prvo odelenie*, Beograd Sremski Karlovci, 1902, an I, p. 350, nr. 1377. Ed. facsimilată Belgrad, 1982.

¹⁵ R. Constantinescu, *Manuscrise de origine românească din colecții străine. Repertoriu*, București, 1986, p. 195, nr. 977, cu mențiunea interogativă în dreptul numelui copistului „din Târgoviște“.

¹⁶ Pentru activitatea mitropolitului Matei al Mirelor în acest domeniu vezi L. Politis, *Un copiste éminent du XVII-e siècle: Mathieu métropolitte de Myra*, în „*Studia Codicologica*“ Berlin, 1977, (extras); O. Gratziou, *Die dekorierten Handschriften des Schreibers Mathaios von Myra (1596–1624). Untersuchungen zur griechischen Buchmalerei um 1600*, în „*Sonderheft der Zeitschrift Mnemon*“, Atena, I (1982), (extras).

punct de vedere artistic s-a produs la Dealu și nu în altă parte o dovedește folosirea constantă în redarea portretelor de donatori, extrem de frecvente în opera sa, a unei scheme iconografice tipice, care își are originea într-un model elaborat pentru prima oară la Dealu, în timpul lui Matei al Mirelor. Este vorba despre portretele familiei și domnitorului Radu Mihnea, figurate pe frontispiciul hrisovului din 10 iulie 1614 (7122)¹⁷, ce constituie cea mai veche reprezentare a unor personaje reale pe un act de cancelarie¹⁸. Compoziția acestei miniaturi, structurată piramidal, conține trei nuclee diferite alcătuite din sfântul patron al donatorilor, în registrul superior, și donatorii (Radu Mihnea, fiul său, Alexandru, și soția sa, doamna Arghira) așezați în două grupuri în poziție de devoțiune, dispuse simetric la baza compoziției. Toată scena este încadrată într-un chenar decorat cu motive fitomorfe policrome, surmontat de păuni. Același model a fost folosit pentru realizarea xilogravurii Liturghierului tipărit la Dealu în 1646¹⁹, care respectă, în linii generale, compoziția, dar introduce și o serie de elemente noi: stema țării, Iisus și Maica Domnului, portretul arhimandritului Ioan. Radu Sârbul va prelua și folosi cu insistență acest gen de compoziție, dându-i trăsături personale, rezultând în acest fel miniatura ce ornează documentul din 1651, portretele familiei voievodale din Liturghierul de la Biblioteca Academiei și cele două miniaturi înfățișând familia Brâncovenilor care se păstrează la Belgrad. Ori, dacă xilogravura din Liturghierul de la 1646 ar fi putut-o vedea oriunde, hrisovul lui Radu Mihnea nu ar fi putut fi copiat decât în cancelaria mănăstirii Dealu, unde, bănuim pe acest considerent că a ucenicit o perioadă.

Merită subliniat că repertoriul artistic pe care-l posedă Radu Sârbul nu se limitează doar la modelele de sorginte orientală, prelucrate în mediul athonit, împământenite în timpul lui Matei al Mirelor și Luca al Buzăului, ci cuprind motive decorative de tradiție balcanică introduse la noi cu un secol în urmă²⁰. Pe de altă parte, cromatica ce abundă în tonuri vii, contrastele puternice ar pleda pentru legături artistice cu zona nord-carpatică. Un orizont atât de larg nu trebuie să ne mire deoarece epoca lui Matei Basarab s-a caracterizat printr-o extrem de mare deschidere, iar Radu Sârbul, după cum vedem, a fost un om al epocii sale.

Din informațiile pe care le deținem până în momentul de față, știm că, după o scurtă perioadă de activitate în cancelaria domnească, marele vornic Preda Brâncoveanu îl instalează pe Radu Sârbul în ctitoria familiei sale de la Brâncoveni, unde, sub privegherea egumenului Gavril, din partea căruia a avut „pace și milă“, realizează Liturghierul și poate și alte manuscrise. Vagile referiri la „multă ură“²¹ ce ar fi avut-o din partea unora pot fi doar presupuse, pe fundalul puternicelor frământări sociale care zguduie țara și în toiu cărora chiar familia puternicului său protector va avea de suferit.

Apoi, pentru un număr de ani lipsesc date despre activitatea lui Radu Sârbul, până când talentul său este din nou folosit de una din personalitățile

¹⁷ Arhivele Naționale Istorice Centrale, *Colecția Suluri, I/2*.

¹⁸ E. Vărtosu, *Chrysobulles valaques ornés de portraits princiere. Un chapitre nouveau de diplomatie roumaine*, București, 1947, p. 4–5; Traian Ionescu-Nișcov, Maria Soveja, *Acte de cancelarie domnească*, Ed. Meridiane, București, 1974, pl. III; G. Popescu-Vâlcea, *op. cit.*, pl. 94, cat. 87.

¹⁹ *Bibliografia Românească Veche*, vol. I, București, 1903, p. 153, fig. 138.

²⁰ Vezi asemănările cu ornamentele folosite de popa Ioan de la Cratovo, care a lucrat mult timp în Oltenia, la V. Brătulescu, *Miniaturi și manuscrise din Muzeul de artă religioasă*, București, 1939, p. 89–93.

²¹ Vezi supra nota 9.

marcante ale vieții culturale a epocii, mitropolitul Ștefan, pentru care, în 1657 scrie și decorează „Rânduială de slujbă” cu text bilingv slavo-român, aflat acum în colecțiile Muzeului Național de Artă.

Formula folosită în redactarea colofonului acestuia, „păcătosul Radu Sârbul”²², ar putea sugera că acesta a îmbrăcat, spre sfârșitul vieții, haina monahală, fenomen curent în epocă și verosimil în contextul mediului pe care-l frecventa. Oricum, după această dată nu mai avem informații certe despre activitatea sa.

Atribuirea unor alte lucrări, ca de exemplu, manuscrisul Patericului scris de un Radu logofăt în 1676²³, nu poate fi argumentată temeinic.

Cu toată parcimonia informației se poate reconstitui în acest fel în trăsăturile sale fundamentale opera unui caligraf și miniaturist reprezentativ pentru epoca sa, cu activitate îndelungată, care-l situează printre cei mai prolifici artiști ai genului de la jumătatea secolului al XVII-lea. Talentul său, pus în slujba celor mai rafinate personalități culturale ale epocii, demonstrează cu prisosință nivelul la care ajunsese arta miniaturii, într-un moment în care tiparul câștigase definitiv bătălia cu cartea manuscrisă, și nu putea să supraviețuiască decât prin calități artistice deosebite.

²² Vezi supra colofonul manuscrisului 22 din colecțiile Muzeului Național de Artă.

²³ Manuscrisul românesc BAR 1429 cu epilog slav: „Am scris eu, multpăcătosul Radul logofătul, în luna iunie în a 24 zi, în anul de la Adam 7184, iar de la Întruparea domnului Dumnezeu și Mântuitorului nostru Iisus Hristos 1676”, la G. Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. I, București, 1978, p. 326; Idem, *Copiști de manuscrise românești până la 1800*, vol. I, București, 1959, p. 193.